

ВІДГУК
офіційного опонента
кандидата філософських наук
Русина Івана Івановича
на дисертаційне дослідження Чорнобай Валерії Анатоліївни «Богословське
осмислення феномена самотності», подане на здобуття наукового ступеня
кандидата філософських наук за спеціальністю 09.00.14 – богослов'я

В історії християнства ставлення до самотності не раз змінювалося. Як відомо, біблійний світогляд вважає родину великим благословенням від Бога та постійно підкреслює цінність саме життя у родині. У перші століття існування християнства у церкву почали запозичуватися ідеї про вищість самотності. Але вплив філософського ідеалу самотності не був причиною виникнення чернецтва. Адже чернецтво стало першою формою протесту проти офіційної церкви, на чому наголошував Георгій Флоровський у своїй статті «Імперія і пустеля». Зверну увагу, що чернецтво стало можливим завдяки напруженому очікуванню кінця світу. Середньовічні форми чернецтва сприяли формуванню критичного ставлення до цього феномену під час Реформації. Але сьогодні відбувається процес появи нового протестантського чернецтва, про що недавно детально писав Роман Соловій. Богословська оцінка традиційних і сучасних уявлень християн про самотність у її чернечій формі можлива лише при доскональному знанні розвитку уявлень християн про родинне життя. Особливо це актуально сьогодні, коли всі форми християнського життя переживають нові випробування. Не секрет, що у протестантських спільнотах України традиційно існує культ родини і молодих людей спонукають до шлюбних відносин. За таких умов ті, хто не знайшов власного щастя в родині стають незрозумілим виключенням з правил, виникає певне засудження їх особливого способу життя. Важливо наголосити на тому, що «відповідно до даних проведеного автором дослідження опитування, співвідношення євангельських християн в Україні, що перебувають та не перебувають у шлюбі, дорівнює 61% на 32% відповідно; ще 2% євангельських християн перебувають в неофіційних відносинах (громадянському шлюбі), а інші 5% - розлучені» (с. 146). У США близько половини протестантів не перебувають у шлюбі. Отже, де-факто засуджується доволі значна кількість одновірців. Цікаво, що деякі протестанти вибирають самотній спосіб життя свідомо, для того щоб краще послужити Богові, а їх брати та сестри по християнським спільнотам не завжди розуміють. Відповідно, критичний аналіз богословського осмислення феномену самотності вірних є гостро актуальною темою не лише через загальні причини, а й з врахування практичних проблем, які постійно виникають у протестантських спільнотах України. Виділити форми самотності, які повинні оцінюватися позитивно і негативно Валерія Чорнобай може завдяки трьом

факторам. По-перше, це прекрасне володіння дисертанткою інструментарієм сучасної біблеїстики та вміння його застосовувати. Адже у протестантів кожен феномен має оцінюватися через його аналіз біблійних уявлень про нього. По-друге, досконале знання сучасного стану богословських студій як самого феномену самотності, так й історії трансформацій ставлення християн до самотності. Вражає знання дисертанткою практично всієї західної богословської літератури з проблематики, вміння оперувати численними ідеями та даними, збереження власної точки зору при такому значному обсязі залучених книг та статей. По-третє, це прекрасні навички аналітичного мислення та володіння соціологічним знанням. Відмітимо, що дисертантка провела прекрасне соціологічне дослідження та здійснила богословський аналіз отриманих даних. Відповідно, актуальною є не лише сама тема тематика наукових пошуків. Актуальність представленого дослідження зростає завдяки його якості, яка перевищує всі сподівання та заслуговує на особливе схвалення. Представлена дисертація актуальна не лише в українському контексті. Дисертація такої тематики та якості вільно могла б бути захищена на богословських факультетах провідних університетів Заходу.

В цілому дисертація виконана на високому теоретичному рівні, є взірцевою науково-дослідною роботою. Перш за слід відмітити прекрасну продуманість методології, яка дозволяє у комплексі застосовувати інструментарій теології, філософії, соціології, психології. Завдяки такій методології авторка досягає об'єктивного аргументованого знання у тематиці, яка є для неї суб'єктивно значимою.

У першому розділі Валерія Чорнобай розробляє загальнонаукові та філософські основи для богословського дослідження феномену самотності. Перш за все виділено ті загальні концептуальні підходи до феномену самотності, які існували в історії теології та історії філософії. Цілком правильно Валерія Чорнобай детально зупиняється на аналізі самотності в творчості представників екзистенціалізму. Це дозволяє виокремити як негативні, так і позитивні сенси самотності. На схвалення заслуговує аргументація дисертантки щодо доведення того, що не всяка самотність пов'язана з відчуженням особисті від соціуму. Дійсно, певні практики самотнього життя, постійного чи тимчасового, сприяють віднайденню власної ідентичності чи її зміцненню. Дисертантка виокремлює різноманітні форми самотності, наголошуючи на тому, що значна частина таких форм має позитивне значення для християн або може мати таке позитивне значення. Виділяючи об'єктивну самотність та суб'єктивне переживання самотності, дисертантка поступово прояснює чим є самотність для християн. Дисертантка дає визначення поняття «самотності християн» як «гострого негативного переживання реального чи уявного розколу або відсутності мережі значимих відносин і зв'язків внутрішнього світу особистості, що призводить до незадоволеності потреби людини у прив'язаності, близькості у стосунках із значимими іншими та з собою» (с. 69-70). Це дещо суперечить тому, що дисертантка тут же говорить про можливість духовного позитивного переживання самотності (с. 53), особливо якщо християн докладає зусиль для підтримання такої самотності через бажання мати поглиблені відносини з Богом (с. 57). Відповідно,

маємо зазначати, що самотній християнин є самотнім лише в соціальному сенсі, оскільки духовно він завжди перебуває особистих відносинах з Богом і тому не є самотнім онтологічно. Разом із тим, соціальна самотність може породжувати інші види самотності. Так, дисертантка виділяє кілька «типів самотності: соціальна або комунікативна самотність (є наслідком позбавлення людини можливості змістовного обміну інформацією або спілкування на рівні розуміння ідей); емоційна або інтимна самотність (виникає при розриві глибоких довірливих душевних стосунків із значимими людьми, за відсутності відчуття розуміння, єдності, близькості з ними); культурна або профетична самотність (розуміється як відчуття відчуження людини від тих культурних та суспільних цінностей, що оточують її, глибоке незадоволення суспільством); екзистенційна (відчуття самовідчуження, розчарування, розгубленості людини у Всесвіті і нерозуміння нею сенсу та цілі власного життя); та духовна самотність (переживання певного розриву, відсутності зв'язку та довіри у стосунках людини з Богом, відчуття «покинутості» Богом)» (с. 70). На нашу думку, переважна більшість цих видів самотності є переживаннями самотності, тоді як реальна або об'єктивна самотність – це самотність соціальна. І хоча у християнських спільнотах ніхто не повинен бути власне самотнім та ніхто не має інтенсивно переживати власну самотність, але реальність є іншою. У підрозділі 1.3. Валерія Чорнобай наводить численні дані про те, що все більше людей ведуть самотній образ життя, живуть без родини. Важливо відмітити, що у культурах з великим наголосом на індивідуалізмі така соціальна спрямованість переживається легше, хоча і теж породжує численні проблеми. Але у суспільствах, які мали значні традиції колективізму, самотність переживається переважно більш гостро, що доведено соціологічними дослідженнями у Східній Європі (с. 60-61). В цілому, можна сказати, що внаслідок об'єктивних соціально-культурних змін, постійно зростає як соціальна самотність, так і різні види суб'єктивних переживань самотності. Широкий аналіз даних про трансформації усіх видів самотності у суспільстві сьогодення доводить, що самотність як об'єктивна реальність продовжуватиме зростати, а переживання самотності ставатимуть все більш гострими. І за таких умов богослови та християнські спільноти не можуть концентрувати власну увагу виключно на подоланні самотності, а їй мають надавати максимально можливе позитивне осмислення феномену самотності вже хоча б для того, щоб успішно адаптуватися до нових реалій. Також, підсумовуючи огляд першого розділу, вважаємо за необхідне засвідчити, що текст дисертації повністю доводить наступні висновки Валерії Чорнобай: «На підставі порівняльного аналізу наукових праць систематизовано рефлексії щодо сутності самотності у закордонній та вітчизняній науковій літературі, виокремлено кореляти самотності та зміст таких суміжних до цього поняття категорій як: «усамітнення», «ізоляція», «відчуження», «відлюддя», «анакоретство», «ретрит», «депривація» й «одинокий спосіб життя»; запропоновано авторську структурно-логічну схему типів самотності, її корелятив (або проявів) та показників. У класифікації самотності християн формально виокремлено три рівні її прояву: низький, середній та високий. Обґрунтовано, що стан самотності є складною духовною та соціально-психологічною проблемою,

пов'язаною із низкою соціально-психологічних чинників, таких як: фактори, що характеризують процеси, які відбуваються в сучасному суспільстві (урбанізація, політична, соціально-економічна невизначеність, глобалізація, технологізація, індивідуалізація, пандемія тощо); життєві кризові ситуації (втрата близьких стосунків через смерть, розлучення, переїзд тощо); психологічні особливості людей (низька самооцінка, когнітивні установки, що перешкоджають формуванню близьких стосунків, наприклад, базова апріорна недовіра до інших людей, брак відвертості у стосунках, спільності інтересів та поглядів); комунікативні особливості (інтроверсія, сором'язливість, нерозвиненість комунікативних навичок тощо); соціальний статус (вікові, статеві, професійні особливості; сімейний статус, самотність тощо); і, на кінець, духовні чинники (певні релігійні практики та переконання або вірування, що не відображають надійну прив'язаність віруючої людини до Бога)» (с. 70-71). В цілому розділ написаний з позицій переходу від філософського до соціологічного та психологічного аналізу самотності з постійним зверненням до богословського осмислення кожного нового кроку в дослідженні.

На початку другого розділу Валерія Чорнобай аналізує богословські підстави для тринітарно-персоналістичного прочитання перших глав книги Буття. В результаті добротного критичного переосмислення різноманіття традиційних та сучасних тлумачень, дисертантка робить наступний висновок: «Якщо розглядати ці два наративи першого і другого розділів Буття як взаємодоповнюючі, інформативні складові однієї історії, а не як дві окремі компіляції незалежних редакторів, очевидним є те, що три основні думки складають їх серцевину: перша – створення людини за образом і подобою Божою; друга – створення її як сексуально диференційованої істоти: чоловічої і жіночої статі; і третя – створення людини як соціальної істоти» (с. 77-78). У результаті детального аналізу біблійних свідчень щодо спілкування Бога і людини, покликання людини, дисертантка цілком і повністю обґрунтовує наступні положення: «самосвідомість людини, тобто усвідомлення нею своєї унікальності, породжує необхідність існування-для-когось-іншого, бо тільки за наявності «іншого» унікальність має сенс. Разом з цим, самосвідомість вимагає необхідності визнання і прийняття тим іншим у спілкуванні чи взаємодії. Ці дві потреби кожної особистості у визнанні її унікальності і прийнятті, у приналежності – є невід'ємними людськими потребами, закладеними в людину Богом, бо вони відображають образ Божий і первісний задум Бога для людства. Із цього випливає висновок, а саме, що хоча від самого початку людина була створена за подобою Божою повноцінною та цілісною, проте не самодостатньою, а такою, що має внутрішню, вроджену потребу у формуванні тісних зв'язків, у приналежності (Бут.2:18). Найкращим чином формування таких міцних інтимних зв'язків, а також задоволення потреби у визнанні особистості і прийнятті в спілкуванні відбувається в межах нуклеарної сім'ї – у посвячених один одному взаємних стосунках чоловіка і жінки, які прийнято називати шлюбом» (с. 81). Таким чином, самотність у цій «онтології відносин» є становищем ненормальним, аномальним. Повнота особистості можлива у спілкуванні, а саме – у спілкуванні в спільноті народу Божого, у існуванні в другому Адамові, тобто у

існуванні во Христі (с. 82). Звичайно, перехід від спілкування як способу існування особистості на основі біблійних наративів з книги Буття виглядає дещо ризиковим, але такі думки дисертантки можна розцінити як додаток до проведеного нею аналізу. Розгортаючи рефлексії про людську особистість як «буття у спілкуванні», про потреби людини бути в спілкуванні з іншими, Валерія Чорнобай висновує: «брак реалізації потреб людини породжує відчуття самотності. Інтимна або емоційна самотність, наприклад, породжується нереалізованою потребою у близькій прив'язаності, прийнятті та приналежності» (с. 83). Цілком традиційно егоїстична самотність людини ототожнюється із станом гріховного падіння (с. 83-85). Особливе значення мають наступні висновки дисертантки: «Нерозуміння людиною своєї ідентичності, свого місця в Бозі, так само як і Божественної ідентичності, тобто формування негативного образу Бога, призводить до руйнації спілкування з Ним, породжує відчуття екзистенційної і духовної самотності відповідно, які, своєю чергою, спричиняють соціальну самотність, пов'язану із проблемами у взаємостосунках з іншими людьми. Наратив гріхопадіння перших людей є яскравим прикладом, який відкриває нам витoki зародження самотності» (с. 83). Все це дозволяє нам говорити, що бачення біблійного розуміння спілкування як позитивної цінності та визначального елемента людської ідентичності породжене розуміння особистості як покликаної до відносин з Богом та іншими людьми, покликаної до реалізації себе у цих відносинах. Разом з тим, у подальших біблійних наративах (аналізуються у підрозділі 2.2) Валерія Чорнобай відкриває позитивне значення «культурної самотності». А саме, людина може прагнути інтенсивних відносин з Богом і стикаючись з нерозуміння з боку оточення, може йти на певну самотність, яка має цінність лише як стан відносний, а не абсолютний, тимчасовий, а не постійний (с. 85). Ця самотність часто називається «профетичною», оскільки у біблійних наративах вона часто властива саме пророкам. Але через такий досвід самотності, відчуження від звичайного соціального контексту проходили практично всі, хто навернувся до християнства у свідомому віці. Валерія Чорнобай аналізує культурну (профетичну) самотність на прикладах Мойсея, Давида, Єремії, Ілії. Також дисертантка звертає увагу культурну окремішність обраного народу (с. 89). Дисертантка протиставляє культурну та екзистенційну самотність. «Культурна самотність в корені відрізняється від нижчезгаданої екзистенційної самотності і має зовсім іншу природу, тому що часто є невід'ємною складовою слідування віруючих за Богом і використовується Ним з певною метою, служачи на благо як тим християнам, які переживають таку самотність, так і тим, кому вони несуть послання від імені Господа, виконуючи своє покликання і служіння. Екзистенційна же самотність свідчить про брак усвідомлення християнином свого місця і ролі в житті» (с. 90). Аналітику обох станів самотності Валерія Чорнобай знаходить у біблійній літературі мудрості. Після детального аналізу текстів виокремлюється тема страждань Праведника наодинці з собою через нерозуміння його ситуації оточуючими. Даний стан аналізується через наративи та дискурс книги Йова із зверненням до аналізу 21 Псалма та з виокремленням впливу цих книг на зображення страждань Месії у Євангеліях. Також дисертантка виокремлює стан

абсолютної самотності, який був хіба що у Каїна після його вигнання та стан відносної самотності, який часто описується в Біблії. Для богослов'я важливо, що періодичне усамітнення практикував Христос, і дисертантка аналізує відповідні тексти та порівнює з описами відносного усамітнення багатьох інших героїв біблійних наративів. Для дисертантки важливо показати, що Христос глибину самотності у випробуваннях пережив на власному досвіді, і тому, на переконання теологів, може допомогти кожному потребуючому, що опинився сам на сам з різноманітними випробуваннями (с. 112).

У третьому розділі, спираючись на численні праці західних дослідників та власну рефлексію, Валерія Чорнобай виконує наступні завдання: «перш за все, дати визначення ключовим поняттям: «одинокий спосіб життя» (одиноке проживання), «безшлюбність», «зречення», «цнотливість», «целібат» та окреслити їх зв'язок із такими поняттями як «самотність» та «усамітнення», а також показати зміни смислового навантаження зазначених понять в історичній перспективі. По-друге, розглянути основні приклади і вчення, що знаходяться на сторінках Біблії, про безшлюбний спосіб життя, а також генезу християнської латинської та візантійської традицій безшлюбності, починаючи з перших століть зародження церкви до наших часів. По-третє, спробувавши окреслити засади богослов'я безшлюбності з точки зору євангельської традиції, висвітлити особливості та виклики, пов'язані з безшлюбністю, одиноким способом життя та самотністю для євангельських християн у сучасному українському контексті». Слід сказати, що при виконанні першого завдання досягнення ясності у термінології біблійноорієнтованої теології самотності та шлюбу дисертантка аналізує уявлення про дівочтво як характеристику відносин особливої вірності Ізраїля Богові, детально професійно виявляє сенс висловлювань Христа і апостола Павла про дівочтво як особливе покликання та особливий дар Божий. На особливе схвалення заслуговує обґрунтування тези, що визнання дівочтва Божим даром не відмінняє оцінки родини як великого дару від Бога. Слід сказати, що останнім часом з'явилися богословські праці деяких православних авторів, які наголошують на версії, що християнство має культ безшлюбного життя і збереження дівочтва через чернецтво як свою центральну рису ідентичності. Як виразний приклад такого роду теоретичних робіт слід назвати монографію Григорія Лур'є «Покликання Авраама». Важливо, Валерія Чорнобай коротко, але переконливо, показує безпідставність таких радикальних інтерпретацій. Аналіз історії трансформацій ранньохристиянських, православних і католицьких уявлень про безшлюбність доводить, що причинами розповсюдження чернецтва і целібату були не лише уявлення про Христа і апостола Павла як приклади целібату, а й соціально-економічні причини. Родинам була вигідно віддавати частину дітей, особливо дівчат, у монастирі, а церкві було вигідно розвивати монастирі та підтримувати целібат заради збереження майна у церковній організації. Також дисертантка звертає увагу, що культ родини розвивався у ті моменти історії християнства, коли християни протистояли кризі родини у світському середовищі. А культ дівочтва розвивався практично завжди у добу до Реформації: у ранній церкві такий культ дозволяв протистояти зовнішньому соціуму з його численними кризами родини

(які влада Римської імперії усвідомлювала та з якими намагалася боротися); у часи одержавлення церкви культ дівочтва дозволяв протистояти секуляризації церкви через ідею більш високої культури в окремих сегментах церковності. Так чи інакше, але уявлення про дівочтво як особливі відносини Христа з душею-нареченою були постійним мотивом богослов'я самотності. Валерія Чорнобай детально аналізує вчення провідних богословів Реформації про целібат та дівочтво, показує, що провідним мотивом стало бажання повернутися до виконання приписів Писання, а не критика середньовічних уявлень про целібат та практичних зловживань церковників, що лише віддаляли християн від ідеалів святості. Дисертантка цілком вірно наголошує на тому, що «на відміну від католицького та православного поглядів на безшлюбність, де вона сприймається більше як вольове рішення особливої посвяти на служіння Богу окремих священнослужителів, в протестантському контексті безшлюбність розглядається суто як духовний дар, даний небагатьом для їх більш ефективного служіння Богу, а шлях обов'язкового целібату та аскетичного самотнього проживання як кращий спосіб приборкання плоті без жодного урахування наявності чи відсутності дару безшлюбності представляється для протестантів досить сумнівним» (с. 145). Валерія Чорнобай намагається довести, що негативне ставлення до безшлюбності у протестантизмі є результат виключно певного історичного контексту, а тому ставлення до безшлюбності обов'язково буде змінюватися (с. 146-147). Зокрема, дисертантка пише: «якщо безшлюбність – це духовний дар, тоді виникає питання, чому він не має великого розвитку в церкві протестантської гілки та сприймається сучасними протестантськими християнами або як недосяжний ідеал або виключно в негативному світлі? Можливо, відповідь на це питання криється у тому, що актуальність і розвиток тих чи інших духовних дарів в церкві залежить від соціального контексту, в якому церква покликана служити, та від розвитку відповідного вчення в церкві. Також, ґрунтуючись на доктрині загального священства віруючих, багато з християн протестантського напрямку часто були мотивовані займати активну соціальну позицію заради трансформації суспільства, а не ізолювати себе від нього, починаючи із власної родини, що обумовлює відсутність у цій традиції не тільки практики чернецтва, а й богословських рефлексій щодо нього» (с. 146). Відмітимо, що культура соціальної активності, як правило, виростала з культури солідарності, яку плекали церковні спільноти. Безшлюбність як Божий дар надає свободу для кращого служіння церковним спільнотам, але не передбачає відчуження від всіх церковних і світських спільнот. Дисертантка звертає увагу на те, як в сучасній протестантській теології служіння безшлюбних розвивається церков оцінюється як творення ними духовного братерства, духовної родини (с. 147-148). Цілком вірно Валерія Чорнобай зазначає: «Сучасні євангельські автори, переважно, зауважують, що найважливішою частиною безшлюбності насправді є самотність, а не утримання, як прийнято вважати. Суб'єктивне відчуття самотності серед євангельських християн підсилюється часто через негативне або підозріле ставлення до їх безшлюбного стану з боку інших євангельських віруючих. Зокрема, на підтвердження необхідності одруження, в церквах часто цитується вірш із книги Буття, що «не добре, щоб бути чоловіку

самотнім» (Бут.2:18). Проте, безшлюбність не обов'язково означає самотність як позбавлення можливості спілкування. З огляду на це, важливою виступає роль християнської громади як інклюзивної спільноти, яка б створювали атмосферу прийняття та інтеграції кожного індивіда в незалежності від його сімейного статусу» (с. 148-149). Дисертантка надає детальний богословський аналіз різноманітних викликів, які існують у зв'язку з негативним ставленням у церковних спільнотах до людей, що ведуть самотній спосіб життя. Усі судження, висловлені під час цього аналізу заслуговують на підтримку.

Четвертий розділ присвячений рефлексії над тими психологічними проблемами, які мають християни у зв'язку з їх об'єктивною самотністю або (та) переживаннями самотності. Розділ написаний на основі емпіричного соціологічного дослідження, здійсненого Валерією Чорнобай. Методика дослідження заслуговує на повне схвалення, і можна лише сказати, що аналогічні опитування широко використовують, особливо у сучасному німецькому богословському дискурсі. Виявлено, що приблизно половина українських християн страждає від самотності, і що жінки переживають самотність двічі гостріше за чоловіків. З цими даними узгоджується і той виявлений факт, що чоловіки звичайно мають більш позитивний образ Бога, ніж жінки. Все це підтверджує, що самотній спосіб життя може оцінюватися позитивно як спосіб життя, даний від Бога лише якщо людина дійсно має власне велике особисте покликання, і буде психологічно невразливою до самотності. Важливими є всі інші численні дані, які вдалося отримати під час дослідження. Особливо цікавими є дані про значно більш гостре переживання самотності у православних порівняно з протестантами та формування більш негативного образу Бога у зв'язку з цим. Усі рефлексії на отримані дані, які надає дисертантка, важливі не лише самі по собі, а й спонукають до подальших досліджень.

Висновки дослідження цілком обґрунтовані аргументацією, представленою у тексті дисертації. Дисертантка проявила кращі якості дослідниці, створивши добротний богословський текст, витриманий як наукове дослідження.

В цілому текст дисертації викликає у нас ряд зауважень та побажань:

1.Протестантським родинам і церковних спільнотам притаманне розуміння того, що індивід, який вступає у особистий завіт з Богом є умовою можливості існування родин і спільнот. У православній та католицькій традиціях скоріше робиться акцент на тому, що індивіди існують завдяки родині та спільнотам як цілому, яке передує індивіду – звідси можливість дитячого хрещення у цих традиціях та неможливість його для євангельських вірних, які сповідують необхідність особистого визнання віри та свідомого вступу у завіт з Богом. Відповідно, протестантизм від індивідуалізму йде до солідаризму, а історичні церкви – навпаки, від спільноти до індивідуалізму. Разом із тим, виокремлення індивіда знаходить власний максимум у чернецтві. Але і останнє не є індивідуалістичним, оскільки чернецтво існує переважно у формі громад, є різновидом альтернативної соціальності, а власне проявом культот самотності. Важливо розуміти, що в історичних церквах самотній спосіб чернецтва виражений у безшлюбності, але не передбачає повної відмови від соціальності. Чернеча

спільнота – це певна духовна родина, в якій окремих чернець має подолати власну самотність без вступу в шлюб. Валерія Чорнобай недостатньо уваги приділяє формам солідарності безшлюбних християн, які нагадують чернечі спільноти або чернечі рухи. Адже при безшлюбності можна бути не самотній у богословському сенсі слова. Більше того богословський постулат, який визнає дисертантка наголошує: той хто перебуває у відносинах з Богом – вже не є самотній в онтологічному сенсі. Нам видається, що подолання самотності у безшлюбних є важливою тематикою, якій потрібно приділити більшу увагу, ніж це зроблено в межах представленого дослідження, де розглянуто лише подолання самотності через спілкування у церковних громадах.

2. На сторінці 168 дисертантка зазначає: «були проведені численні дослідження (К. Хід, М. Бредшоу, Дж. Хілл), які доводять, що стосунки людей із Богом є дуже тісно пов'язаними не тільки з їх уявленням про Бога, але й з їх особистим стилем прив'язаності, тобто що люди схильні проектувати стиль прив'язаності, який притаманний їм у стосунках з іншими значимими людьми на свої стосунки з Богом. Зокрема, дослідником К. Хідом було встановлено, що індивідуальні відмінності в образах Бога у свідомості християн є тісно пов'язаними з образами їх справжніх батьків». Нам здається, що необхідно було вказати не лише на практичний наслідок цих фактів – необхідність показувати дітям вірність у стосунках в родині, щоб у них формувалися правильні уявлення про вірність Бога. З даних фактів потрібно було вивести теоретичні наслідки та провести їх верифікацію.

3. У дисертації наявні деякі хиби, які ми розцінюємо як смислові описки через неувважність. Очевидно, що називати Миколу Бердяєва «релігієзнавцем» (с.29) дещо неправильно. На сторінці 89 читаємо: «Перші два розділи книги Буття оповідають про ідеалістичний світ, в якому були створені і панували перші люди». Очевидно, що мова йде про ідеальний світ.

Висловлені зауваження не знижують позитивної оцінки отриманих у дисертації результатів. В цілому поставлена мета досягнута. Робота відрізняється структурною чіткістю й обґрунтованістю положень, що виносяться на захист, і є завершеною самостійною роботою дисертанта. Знайомство зі змістом дисертації, публікаціями авторки та авторефератом дають підставу для загального висновку про те, що робота **Чорнобай Валерії Анатоліївни «Богословське осмислення феномена самотності»** є самостійним завершеним дослідженням актуальної наукової проблеми, містить наукові досягнення та відповідає вимогам п.п. 9, 11, 12, 13 «Порядку присудження наукових ступенів», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України № 567 від 24 липня 2013 року (із відповідними змінами), а її авторка заслуговує на присудження наукового ступеня кандидата філософських наук за спеціальністю 09.00.14 – богослов'я.

Офіційний опонент,

кандидат філософських наук,

ректор Української євангельської теологічної семінарії

І.І. Русин